

Lubomira Tyszler

Zagadnienia znalezisk prowincjonalnorzymskiej terra sigillata w nadwarciańskiej strefie osadniczej

---

Rocznik Wieluński 5, 141-155

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Lubomira Tyszler
Uniwersytet Łódzki

ZAGADNIENIA ZNALEZISK PROWINCJONALNORZYMSKIEJ *TERRA SIGILLATA* W NADWARCIAŃSKIEJ STREFIE OSADNICZEJ

Pośród importów związanych z badaniami kontaktów *Imperium Romanum* a ludami barbaricum ważne miejsce zajmuje ceramika importowana, zwłaszcza *terra sigillata*. Pojęcie to (z łac. glina stemplowana, sygnowana) jest określeniem nowożytnym rozpowszechnionym w nauce za sprawą H. Dragendorff'a i J. Déchelette'a¹. Wytwarzana w matrycach (*sigillata* reliefowa), czy też bezpośrednio na kole garncarskim (*sigillata* gładka), często dodatkowo zdobiona przy użyciu popularnych wówczas technik (przykładowo ruletowaniem, giloszowaniem, dekoracją barbotinową, aplikacjami) sygnowana była stemplami epigraficznymi i anepigraficznymi przez dekoratorów matryc, garncarzy. Naczynia zastawy stołowej i inne wyroby *terra sigillata* wyróżniały się starannością doboru gliny, poziomem wykonania, bogatą reliefową dekoracją (*sigillata* reliefowa) oraz połyskliwą, czerwoną o różnych odcieniach polewą. Dostępna bogatszym warstwom społeczeństwa rzymskiego (m.in. masowo znajdowana w obozach legionowych) określana bywa „porcelaną” antyku.

Wspomniane sygnatury, jak też użyte motywy i schematy dekoracji, pozwalające identyfikować poszczególnych garncarzy i warsztaty wytwarzające takie naczynia, stanowią znakomite źródło dla studiów nad periodyzacją okresu rzymskiego środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, zwłaszcza w pracach H.J. Eggers'a, K. Godłowskiego².

---

¹ H. Dragendorff, *Terra Sigillata*, „Bonner Jahrbücher” 96/97, 1895, s. 18-155; J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, t. 1-2, Paris 1904. Zaproponowane wówczas przez H. Dragendorff'a (1895), a następnie poszerzone przez J. Déchelette'a (1904) typologie naczyń nadal używane przez badaczy (skrót Drag., Déch.) są obecnie daleko niewystarczające. W opracowaniach, w zależności od potrzeb, stosowany jest cały szereg innych typologii.

² H.J. Eggers, *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz am Rhein 1955, s. 196-244; K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in*

W niniejszej pracy omówione będą zagadnienia napływu wspomnianej ceramiki w nadwarciańską strefę osadnictwa przeworskiego na odcinku od zakola Warty po ujście Widawki (od Załęcza Wielkiego po Sieradz). Znaleziska zanotowano na następujących cmentarzyskach lewobrzeżnej Warty, w Przywozie, gm. Wierzchlas, stan. 1, w znacznie oddalonej na zachód Krajance, gm. Czastary, stan. 1, w kompleksie osadniczym w Konopnicy, gm. loco, stan. 7 i w Walkowie, gm. Osjaków, stan. 3, następnie w Niechmirowie Małej Wsi, gm. Burzenin, stan. 1, Chojnem, gm. Sieradz, stan. 1, Charłupi Małej, gm. Sieradz, stan. 2 (lub 8), oraz w strefie Widawki na cmentarzyskach w Kurowie, gm. Kleszczów, w bardziej oddalonych Ludwikowie, gm. Parzniewice, stan. 2, Patokach, gm. loco³. Z nowych badań pochodzą znaleziska z kolejnego nadal rozpoznawanego cmentarzyska w Kolonii Rychłocicach, gm. Konopnica, stan. 1, z prawobrzeżnej Warty.

Pod względem ilości pozyskanych materiałów *terra sigillata* (166 fragmentów) wyróżnia się cmentarzysko w Konopnicy, stan. 7, ze 114 fragmentami znalezionymi w 24 grobach oraz 52 luźnymi⁴. W pobliżu cmentarzyska użytkowanego w okresie od faz A2-A3 młodszego okresu przedrzymskiego, następnie w okresie rzymskim, ze szczególnym nasileniem w fazach B1-B2 wczesnego okresu rzymskiego, po późne fazy C2-D miały znajdować się przypuszczalnie trzy kurhany (?) (Konopnica, stan. 5), z których jeden z zachowanym niepełnym płaszczem kamiennym został przebadany i datowany znalezionym tam materiałem na fazę B2 okresu rzymskiego⁵.

Badana obecnie przez Instytut Archeologii UŁ, znajdująca się w sąsiedztwie osada w Konopnicy, stan. 6, z młodszego okresu rzymskiego, stanowi wraz z wyżej wymienionymi ciekawy lewobrzeżny kompleks osadniczy kultury przeworskiej. Podczas prac wykopaliskowych w latach 2003-2004 odkryto reliktysześciu zagłębionych budynków o charakterze mieszkalno-gospodarczym (w jed-

---

Central Europe, „Zeszyty Naukowe UJ” 1970, nr 217; „Prace Archeologiczne” 1970, nr 11; idem, *Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, [w:] *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, red. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, VI. Internationales Symposium – Grundprobleme der frühgeschichte Entwicklung im nördlichen – Wien 23-26. November 1993, Brno 1994, s. 115-128.

³ L. Ty s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach Polski*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1999, nr 43 i 44 (cz. I i II), cz. II/ katalog, s. 10-12, 45-51, 55, 65, 83-84, 94.

⁴ B. A b r a m e k, *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stanowisku 7 w województwie sieradzkim*, cz. 3, „Sieradzki Rocznik Muzyczny” 1989, nr 6, s. 95-98 (tam próba oceny znalezisk); L. Ty s z l e r, *Terra sigillata z cmentarzyska kultury przeworskiej w Konopnicy, województwo sieradzkie*, „Acta Universitatis Lodzianis, Folia Archaeologica” 1997, nr 21, s. 71-112; idem, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 45-51.

⁵ B. A b r a m e k, *Badania archeologiczne w Konopnicy nad Wartą w latach 1973-1975*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1977, nr 29, s. 133-139, ryc. 1, 3-5; idem, *Cmentarzysko ciałopalne ...*, cz. 3 (tam wcześniejsza literatura); L. Ty s z l e r, *Terra sigillata z cmentarzyska...*

nym zachowane relikty paleniska z brukiem), częściowo odkryto trzy kolejne, część dużego przypuszczalnie halowego budynku, zespoły palenisk z zachowanymi zwęglonymi konstrukcjami drewnianymi i kamiennymi, dobrze zachowany duży piec wapienniczy (2,2 x 2,5-2,6 m) w otoczeniu jam postłupowych stanowiących relikty wiatowego zadaszenia, jamy magazynowe. Datowanie osady na fazy C1-C2 młodszego okresu rzymskiego określa zwłaszcza materiał ceramiczny ręcznie lepiony i toczony, paciorek grupy XXII, typ 347c zdobiony pasemkami dekoracji roślinnej (według Tempelmann-Mączyńskiej) oraz denar Faustyny Młodszej⁶. W strefie osady niszczonej przez wybieranie piasku odkrywano wcześniej dymarki wskazujące na prowadzony przez jej mieszkańców wytop żelaza. Dotychczas nie znaleziono na osadzie omawianej *sigillata*.

Analiza fragmentarycznie zachowanych importowanych naczyń *terra sigillata*, w większości przepalonych i silnie zniszczonych, z cmentarzyska w Konopnicy, stan. 7, pozwoliła na określenie ich pochodzenia z warsztatów z Rheinzabern (Comitalis VI, Mammilianus, Primitivus IV, Januarius II, Victor II-Januco), z Westerndorf (Comitalis), Pfaffenhofen (krąg Heleniusa, Heleniusa-Dicanusa, Dicanus). W oparciu o cechy morfologiczne oraz motywy dekoracyjne dokonana została częściowa rekonstrukcja czterech misek Drag. 37 Comitalisa VI i Primitivusa IV z Rheinzabern, Comitalisa z Westerndorf oraz Heleniusa z Pfaffenhofen⁷.

Ze wspomnianych nadreńskich wyrobów z Rheinzabern wyróżniają się fragmenty misek Drag. 37 pochodzące z warsztatu Comitalisa VI, z których jedna zdobiona jest przedstawieniami psów (Ricken-Fischer T 138a) umieszczonych w podwójnych kręgach (Ricken-Fischer K 20a), druga przedstawieniami koni morskich (Ricken-Fischer T 188) w podwójnych kręgach (Ricken-Fischer K 20a)⁸

---

⁶ L. Tyszler, *Sprawozdanie z badań w Konopnicy, stan. 6* [AZP 75-45, nr 7], gm. loco, pow. Wieluń, woj. łódzkie, za rok 2004, Łódź 2004, w archiwum WUOZ w Łodzi, Delegatura w Sieradzu; L. Tyszler, *Sprawozdanie z pierwszego sezonu badawczego na osadzie kultury przeworskiej w Konopnicy, stan. 6, pow. Wieluń, woj. łódzkie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” (2005, w druku). W trakcie badań w lipcu 2005 roku odkryty został ciekawy kompleks kuźni oraz dwóch znajdujących się w pobliżu dymarek (L. Tyszler, *Sprawozdanie z badań w Konopnicy, stan. 6* [AZP 75-45, nr 7], gm. loco, pow. Wieluń, woj. łódzkie, za rok 2005, Łódź 2005, w archiwum WUOZ w Łodzi, Delegatura w Sieradzu).

⁷ L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska...*; idem, *Terra sigillata na ziemiach...*, cz. II, s. 45-51.

⁸ L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska...*, s. 80, 82, kat. 45, 63-65, 69, tabl. I, 6-7, II, 1, 2ab; idem, *Terra sigillata na ziemiach...*, cz. II, s. 49-50, tabl. XXXII: 1A, B, 4; skrót Ricken-Fischer = H. Ricken, Ch. Fischer Ch., *Die Bilderschüsseln der römischer Töpfer von Rheinzabern. Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von W. Ludovici in Rheinzabern 1901-1914*, „Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik” 1963, nr 7.

(ryc. 1: 1-2, 4). Dekoracja medalionowa z udziałem stylizowanych drobniejszych motywów zdobniczych należała do ulubionej stylistyki garncarzy kręgu Comitalisów IV-VI (Ricken, Fischer 1963, tabl. 85-107). Przyjmuje się, że garncarze późniejszej grupy Comitalisów (IV, V, VI) działających w Rheinzabern w czasach panowania cesarza Kommodusa i Septymiusza Sewera, założyli filialny warsztat *terra sigillata* w Westerndorf, w obrębie dzisiejszego miasta bawarskiego Rosenheim nad rzeką Inn⁹.

Pośród znalezisk konopnickich półkuliasta misa Drag. 37, dająca się częściowo rekonstruować, wykonana została przez Comitalisa ze wspomnianego wyżej Westerndorf. Zdobiona jest dookolnym pasem dekoracji reliefowej przedstawiającej scenę polowania z udziałem pogromcy pośród skaczących psów oraz lwicy¹⁰ (ryc. 1: 11-12, 14-15). Dobrze zachowana postać ludzka z oszczepem używana jako stempel zdobniczy w warsztacie wspomnianego Comitalisa stanowi zmodyfikowaną wersję stempla używanego w warsztatach w Rheinzabern, przedstawiającego uprzednio Wulkana (Ricken-Fischer M 80) w krótkiej tunice z młotem w dłoni. Pogromca ma taki sam układ tuniki, a „odciętą” prawą dłoń trzymającą uprzednio młot przysłania krótki oszczep. Podobnych zmian wizerunku postaci dokonywano niekiedy w filialnych pracowniach noryckich, m.in. w Westerndorf, wykonujących część produkcji dla odbiorców strefy pozalimesowej¹¹. Wytwarzano wyroby o prostszej dekoracji, ze scenami i motywami uwzględniającymi gust i świat wyobrażeń barbarzyńskich plemion. Z drugiej zaś strony wspomniany przykład wskazuje na powiązania między warsztatami różnych ośrodków, zwłaszcza, że warsztaty Comitalisa i Heleniusa w Westerndorf zakładane były jako filie przez garncarzy dużego nadreńskiego ośrodka w Rheinzabern (Germania Superior).

Z sąsiedniego Walkowa, stan. 3, pochodzi pojedynczy fragment *terra sigillata* znaleziony w wierzchniej warstwie jednego z zagłębionych budynków (nr 1). Na osadzie datowanej na młodszego i późny okres rzymski, której wielkość oceniana jest na około 3-4 ha, odsłonięto relikty zagłębionych budynków mieszkalnych, palenisk, dymarki, rozmieszczone w kilku skupiskach¹². Zdobiony motywami trofeum (Ricken-Fischer O.160a), podwójnymi liśćmi (Ricken-Fischer

⁹ H. Bernhard, *Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Reliefstöpfer*, „Germania” 1981, nr 59, s. 79-93; L. Ty szler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 50-51.

¹⁰ L. Ty szler 1997, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 87, tabl. III; idem, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 54, cz. II, s. 45 i n., tabl. XXXIV.

¹¹ D. Gabler, A. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*, „Fontes Archaeologici Hungariae” 1986, s. 39-40.

¹² B. Ab ramek, *Grupa osad kultury przeworskiej znad południowego odcinka Warty datowanych od III –II w. p.n.e. do V-VI w. n.e.*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1993-1994, t. 9, s. 51,

P 146, P 148) wskazuje na warsztaty Primitivusa IV z Rheinzabern¹³ (ryc. 1: 10). Z warsztatem tym łączyć należy również zdobione takim samym ornamentem (Ricken-Fischer O.160a, P 146, P 148) fragmenty *sigillata* znalezione na cmentarzysku w Konopnicy, stan. 7, w grobach 19 i 42 oraz luźne¹⁴ (ryc. 1: 5-6). Z pewnością te znalezione na cmentarzysku, jak i pojedynczy fragment z osady w Walkowie, stan. 3, pochodzą z tej samej serii misek Primitivusa IV, jak na to wskazuje zdobnictwo. Ze względu na zły stan zachowania ułamków, silne wytarcie krawędzi przełomów, nie rozstrzygnięte pozostaje pytanie, czy mogły one ewentualnie pochodzić z tego samego naczynia (?) rozbitego na osadzie przed zdeponowaniem następnie w grobie (w kilku grobach?). Produkcyjna aktywność garncarzy Primitivusów określana jest na późniejszy okres panowania Sewerów, a zidentyfikowane na terenie kultury przeworskiej fragmenty misek tej grupy (w tym zaledwie jedno naczynie znalezione w całości) znajdujące się w zespołach grobowych datowanych materiałem współwystępującym na późniejsze stadium fazy C1a, ewentualnie początek C1b okresu rzymskiego¹⁵.

W grobie popielnicowym z warstwą ciałopalenia, pod nasypem kurhanowym, w Przywozie, stan. 1, przepalone fragmenty miski Drag. 37 Mammilianusa z Rheinzabern, zdobione liśćmi i pędami winnej latorośli, współwystępowały z elementami wyposażenia (A V.96, okucia O.3, elementy skrzyneczki) charakterystycznymi dla fazy B2/C1¹⁶. Zapinka A V.96 zdobiona srebrną i połączoną imitacją filigranu, postrzegana na terenach kultury przeworskiej jako wielbarski import, naczynie na pełnej nóżce z nawiązującym do wielbarskiej strefy orna-

---

ryc. 11-15. W fazie dyskusji pozostaje datowanie przez B. Abramka (*ibidem*, 51) końcowej fazy osady w Walkowie w kontekście znajdującej ceramiki o cechach wczesnośredniowiecznych wobec podnoszonej w literaturze przedmiotu odmiennej koncepcji datowania schyłku kultury przeworskiej, m.in. przez M. Mączyńską (*Schyłkowa faza kultury przeworskiej, Kultura przeworska*, red. A. Kokowski, Lublin 1999, s. 30-31).

¹³ L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 110, tabl. II, 9; idem, 1999, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 94, tabl. LXX: 7.

¹⁴ L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 83, kat. 18-19, 42-43, 46, tabl. II, 3-8; idem, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 46 i n., tabl. XXXIII: 4-9.

¹⁵ L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 44-45, 49-50.

¹⁶ M. Kowalczyk, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych prowadzonych na cmentarzysku kurhanowym z wczesnego okresu rzymskiego w Przywozie, pow. Wieluń*, „Sprawozdania Archeologiczne” 1968, nr 19, s. 112-122; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 83-84, 174, tab. X; cz. II, s. 84 kat. 1.1-3) Zachowały się zaledwie fotografie wybranych fragmentów *terra sigillata* (Kowalczyk 1968, foto). Wobec zaginięcia materiału niemożliwe jest przeprowadzenie analizy wszystkich znalezionych fragmentów, zwłaszcza, że K. J a Ź d e w s k i (*The „Princes Graves” and Associated Industrial Settlement of the Secondo and Third Centuries AD at Przywóz, Central Poland*, [w:] *To illustrate the Monuments. Essays in honour of Prof. S. Piggott*, London 1976, s. 223) wspominał o stemplu SECVNDINVS-AVITUS, garncarzy pracujących z Comitalisem I w Rheinzabern.

mentem strefowym, pozwalają umieszczać pochówek w końcu II w. z możliwością początku III w., mając na uwadze dłuższe trwanie tej fazy w kulturze wielbarskiej¹⁷. Wraz z częściowo przebadaną osadą produkcyjną w Przywozie, stan. 1A, z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz kolejnymi stanowiskami rozpoznanymi powierzchniowo, tworzą jedno z wyróżniających się lokalnych nadwarciańskich skupisk osadniczych¹⁸.

W omawianej strefie nadwarciańskiej fragment innej miski Mammilianusa, zdobionej pędami i kiścią winnej latorośli, zidentyfikowano także pośród omawianych wyżej luźnych znalezisk w Konopnicy, stan. 7, na ciepłym cmentarzysku¹⁹ (ryc. 1: 7). Czas działalności tego warsztatu dobrze określa zespół grobowy z cmentarzyska w Leonhardspfunzen w prowincji Noricum, datowany na około 200 r.²⁰.

Z badań prowadzonych w latach 2001 i 2003 na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Kolonii Rychłocicach, stan. 1, pozyskano dotychczas 85 fragmentów *terra sigillata*²¹. Tradycje osadnicze kultury przeworskiej w tej strefie potwierdza obecność cmentarzyska z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnorzymskiego oraz osady z młodszego i późnego okresu rzymskiego (Siemiechów, stan. 2), cmentarzyska z okresu rzymskiego i osady z przełomu okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego (Kolonia Rychłocice, stan. 1 i stan. 14).

W materiale z cmentarzyska zidentyfikowano miski Drag. 37 z warsztatów Juliusa I, Primitivusa I, Victora II-Januco z Rheinzabern, Heleniusa z Westerndorf oraz z warsztatu Dicanusa z Pfaffenhofen (z badań z 2001 znalezione luźno,

¹⁷ K. Godłowski, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław 1985, s. 68; L. Ty s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach...*, cz. I, s. 48-49, 174.

¹⁸ I. J a d c y k, *Budynki mieszkalne osady produkcyjnej w Przywozie, pow. Wieluń, cz. 1*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 1973, nr 20, s. 129-163; idem, *Budynki mieszkalne osady produkcyjnej w Przywozie koło Wielunia, cz. 2*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 1976, nr 23, s. 249-291.

¹⁹ L. Ty s z l e r, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 83, kat. 52, tabl. I: 3; idem, *Terra sigillata na ziemiach...*, cz. II, s. 49, tabl. XXXIII: 1.

²⁰ H. J. K e l l e r, *Beiträge zum Typenschatz und zur Datierung der Sigillata von Westerndorf und Pfaffenhofen. Zur Sigillata Töpferei von Westerndorf IV. Das bayerische Inn-Oberland 35*, 1968, s. 55; D. Gabler, A. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien, Teil II*, „Acta Archaeologica Hungarica” 1992, nr 44, s. 135.

²¹ M. J a ż d z e w s k a, *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Kolonii Rychłocice na stanowisku 1, gm. Konopnica, woj. łódzkie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 2004, nr 42, s. 289-321. Materiały pochodzą z badań z lat 2002-2004 prowadzonych przez mgr M. Jażdżewską z Muzeum Miasta Pabianic, częściowo publikowane. Za udostępnienie mi wszystkich materiałów *terra sigillata* do opracowania i publikacji składam mgr Marii Jażdżewskiej serdeczne podziękowania.

z grobu 10; z kolejnych sezonów badań niepublikowane). Około 23 fragmentów pochodzi z misy Juliusa I atrybuowanej na podstawie *ovolo* (Ricken-Fischer E 42) (ryc. 3: 1-4). Ponadto na jednym z nich domyślać się można rzadko występującej postaci zwierzęcej (Ricken-Fischer M 109 ?), zanotowanej na terenie kultury przeworskiej dotychczas jedynie na cmentarzysku w Żdżarowie, stan. 1, woj. mazowieckie²². Przynależność kilku innych fragmentów do misek z warsztatu Primitivusa I określa *ovolo* (Ricken-Fischer E 11), postać tańczącego chłopca (Ricken-Fischer M 137). Wyroby Juliusa I i Primitivusów I-IV z Rheinzaubern należą do tej samej grupy stylistyczno-chronologicznej (podgrupy II b i II c w podziale Bernharda 1981²³) działających za panowania Sewerów. Przy tym miski z grupy Primitivusów znalezione zostały również na wyżej już omawianym kompleksie osadniczym w Konopnicy, stan. 7 i w Walkowie, stan. 3. W oparciu o charakterystyczne *ovolo* (Ricken-Fischer E 43) rozpoznane zostały następnie fragmenty miski Victora II-Januco. Z warsztatem tego garncarza, zaliczanego do późnej grupy wytwórców (podgrupa III b Bernharda) działających w Rheinzaubern, również łączony jest inny fragment z Konopnicy, stan. 7, z wyobrażeniem kobiecej postaci (Ricken-Fischer M 246.b) w starannie udrapowanej szacie²⁴ (ryc. 1: 3).

Obecność wyrobów garncarza Heleniusa z Westerndorf na cmentarzysku określają fragmenty przynajmniej dwóch misek Drag. 37 z różnymi wzorami *ovolo* (Kellner 9a i 9b) znalezionych pośród wyposażenia grobu 10 oraz luźno (ryc. 3: 5-12). Dekoracja ograniczona przypuszczalnie zaledwie do motywu obustronnie ząbkowanej sztabki (bez ścisłego odpowiednika w katalogach stempli dekoracyjnych) wskazuje na produkcję przeznaczoną dla mało wybrednych odbiorców z kręgu barbarzyńskiego. Działalność Heleniusa datowana na panowanie Sewerów, występuje w zespołach grobowych kultury przeworskiej z fazy C1a (z końcowego stadium fazy)²⁵.

Przynajmniej kilkanaście fragmentów misy Drag. 37 z Kolonii Rychłocic, stan. 1, zdobionej rozetkami, perełkowymi kręgami, podpórkami, kiściami winogron (stemple Pons Aeni 1967, tabl. 22: 2,6, 24: 1-3; Pons Aeni 1969, tabl. 24: 12-13)

²² Z. Nowakowski, L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska w Żdżarowie, stan. 1, woj. skierniewickie*, [w:] *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski*, I, suppl. t. 1, *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska*, red. J. Kolendo, Warszawa 1998, s. 105, 108, tabl. II: 1.

²³ H. Bernhard, *op. cit.*

²⁴ L. Tyszler, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 83, kat. 47, tabl. I: 2; idem, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 49, tabl. XXXIII: 10.

²⁵ D. Gabler, A. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum ...*, Teil II, 1992, s. 268; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 57-58, 176-177); skrót Kellner = H. J. Kellner 1981, *Die Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Iassus*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter”, t. 46, s. 121-189.

wskazuje na warsztat Dicanusa z Pfaffenhofen. W omawianej nadwarciańskiej strefie naczynia Dicanusa zidentyfikowano wcześniej na cmentarzysku w Konopnicy, stan. 7²⁶. Działalność tego warsztatu określana jest na podstawie dotychczasowych badań na czas po 233 r. aż do lat 70-tych, z możliwością dłuższego trwania produkcji²⁷.

Najliczniej *sigillata* wystąpiły na przebadanym cmentarzysku w Konopnicy, stan. 7, szacowane na około 11-12 misek Drag. 37 (dwie Comitalisa VI, pojedyncze Mammilianusa, Primitivusa IV, Januariusa II, Victora II-Januco z Rheinzabern, pojedyncza Comitalisa z Westerndorf, cztery w stylu Heleniusa, Heleniusa-Dicanusa, Dicanusa z Pfaffenhofen)²⁸ oraz na badanym nadal cmentarzysku w Rychłocicach, stan. 1, gdzie rozpoznano dotychczas przynajmniej 6 misek Drag. 37 (pojedyncze Juliusa I, Primitivusa I, Victora II-Januco z Rheinzabern, dwie Heleniusa z Westerndorf, pojedyncza Dicanusa z Pfaffenhofen). Na innych nadwarciańskich stanowiskach rozpoznano nieliczne naczynia (zaledwie fragmenty, często pojedyncze), z najbliższej położonego cmentarzyska w Niechmirowie Małej Wsi, stan. 1, znany dwie (trzy?) miski (Comitalisa z Westerndorf, Dicanusa z Pfaffenhofen)²⁹, z kolejnych lewobrzeżnych cmentarzysk w Charłupi Małej, stan. 2 (pojedyncze Albuciusa z Lezoux ?, z Rheinzabern ?)³⁰, w Choj-

²⁶ L. Ty s z l e r, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 89, tabl. V: 3; idem, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 47.

²⁷ H.J. K e l l n e r, *Zur Datierung*, [w:] R. C h r i s t l e i n, W. C z y s z, J. G a r b s c h, H.J. K e l l n e r, P. S c h r ö t e r, *Die Ausgrabungen 1969-1974 in Pons Aeni*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1976, t. 41, s. 79; Skrót: Pons Aeni 1967 = R. C h r i s t l e i n, H.J. K e l l n e r, *Die Ausgrabungen 1967 in Pons Aeni*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 1969, t. 34, s. 76-161; Pons Aeni 1969 = H.J. K e l l n e r, *Die Sigillata*, [w:] R. C h r i s t l e i n, W. C z y s z, J. G a r b s c h, H.J. K e l l n e r, P. S c h r ö t e r, *op. cit.*, s. 48-75.

²⁸ L. T y s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 50-51.

²⁹ A. K u f e l - D z i e r z g o w s k a, M. U r b a Ń s k i, *Cmentarzysko ciałopalne w Niechmirowie-Małej Wsi, stanowisko 1 (74-45), województwo sieradzkie (cz. 4)*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1987, t. 4, s. 111, tabl. XXVII: 7, 9; L. T y s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 65 kat. 1.1-3, 2.1-3.

³⁰ L. T y s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 10-11, kat. 1.1-2, 2.1; P. K u r o w i c z, M. O ł ę d z k i, *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Charłupi Małej Wsi koło Sieradza*, Łódź 2002, s. 46, tabl. XXXIX: 7, 8. Sprostowania wymaga stwierdzenie autorów (P. K u r o w i c z, M. O ł ę d z k i, *Cmentarzysko ...*, s. 46, przyp. 3) o „nieprawidłowym” określeniu ułamków, chodzi tu o nieprawidłowe włączenie jednego z luźno znalezionych ułamków do zespołu grobu 5, nie zaś o niewłaściwe określenie warsztatu. Przypuszczać mogę, że takie informacje o miejscu znalezienia uzyskałam podczas kwerendy i oglądu materiału w Muzeum w Sieradzu, przed napisaniem mojej pracy (L. T y s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach ...*). Jeden z fragmentów zaliczyłam do warsztatów z Rheinzabern, pochodzenie zaś drugiego z postacią Jowisza (?) Oswald 3 z pracowni Albuciusa z Lezoux (?) jest dość niepewne, ze względu na fragmentaryczność mate-

nem, stan. 1 (pojedynczy ułamek, nieokreślony)³¹ (ryc. 1: 13).

Wyróżnia się luźne znalezisko z 1935 r. zachowanej prawie w całości miski Drag. 37 z Krajanki, stan. 1, zdobionej scenami z udziałem kilku zwierząt (lew, pantera, pies, zając) i motywami roślinnymi (niewłaściwa rekonstrukcja naczynia znacznie utrudnia analizę), które pozwalają rozpoznać warsztat garncarza Cerialisa I z nadreńskiego Rheinzabern działającego za panowania Marka Aureliusza i Kommodusa³² (ryc. 2). Kolejne miski Drag. 37 wykonane w warsztatach kręgu Cerialisów z Rheinzabern znaleziono w strefie Liswarty lewobrzeżnego dopływu Warty, zwłaszcza na dużym cmentarzysku w Opatowie, stan. 1 (pojedyncze Cerialisa I, Cerialisa B, Cerialisa I-V/ewent. Comitalisa I) oraz w Rybnie, stan. 1, woj. śląskie (pojedyncze Cerialisa V)³³.

Z Widawką związane są dotychczas zaledwie cztery znaleziska misek *terra sigillata*, jedno z cmentarzyska w Kurowie, stan. 7 (Rheinzabern z grupy IIa Bernharda), dwa ze zniszczonego cmentarzyska w Ludwikowie, stan. 2 (Julius I-Julianus z Rheinzabern, Helenius z Pfaffenhofen), luźne nierozpoznanego stanowiska w Patokach (nieokreślone)³⁴ (ryc. 1: 16).

W omawianej południkowej strefie Warty obserwuje się dużą stabilność i ciągłość osadnictwa kultury przeworskiej od młodszego okresu przedrzymskiego po młodszy i późny okres rzymski³⁵, sprzyjające utrzymaniu kontaktów handlowych najpierw ze światem celtyckim, następnie z państwem rzymskim. Wyróżniają się stosunkowo dobrze rozpoznane mikroregiony osadnicze ze znajdującą tam *terra sigillata* (niektóre ze stanowisk nadal w trakcie badań Instytutu Archeologii UŁ, Muzeum Ziemi Wieluńskiej, mgr M. Jażdżewskiej – dawniej z Muzeum Miasta Pabianic), pierwszy z kurhanami (jeden z nich datowany na koń-

---

riału (L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, tab. VI, XXIII, XXIV, cz. II, s. 10-11). Za udostępnienie materiałów ponownie dziękuję mgr Piotrowi Kurowiczowi.

³¹ H. Ząbkiewicz-Koszańska, *Cmentarzyska kultury lużyckiej i kultury przeworskiej na st.1 w Chojnem w pow. sieradzkim*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego 19, 1972, s. 217; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 12.

³² B. Rutkowski, *Terra sigillata znaleziona w Polsce*, Wrocław 1960, s. 64-65 kat. 83, tabl. XI; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 43, cz. II, s. 51, tabl. XXXVII.

³³ K. Godłowski, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Walenczowie i Rybnie, pow. Kłobuck*, w 1964 r., „Sprawozdania Archeologiczne” 1966, t. 18, s. 151, ryc. 1: 1; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 76, cz. II, 66-67, 69, 75-76, 85.

³⁴ M. Ołędzki, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Kurowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków Tryb. (stan. 7)*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica” 1985, t. 7, s. 76, 103-104, tabl. XIX: 2-3; L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. II, s. 55, 60, 78.

³⁵ K. Godłowski, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim*, Wrocław 1985, s. 85, 95, mapy 1-6, 9; B. Abramek, *Kultura przeworska nad górną Wartą*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego” 1988, t. 32, s. 93-94, ryc. 2.

cową fazę B2/C1) na wysokości zakola Warty w okolicy Przywozu, Toporowa, drugi w rejonie Walkowa, Konopnicy, gdzie znajdować się miały trzy kurhany (jeden rozkopany z relikdami bruku, datowany na okres wczesnorzymski). Po przeciwniejszej prawobrzeżnej stronie rzeki skupisko osadnicze rozpoznano w okolicy Rychłocic i Siemiechowa. Nie można wykluczać, że przebadanie ciągu osad kultury przeworskiej w okolicy Strobina (m.in. Strobin, stan. 3) dostarczy omawianego tu importu.

Rozmieszczenie importowanej ceramiki na omawianym południowym odcinku Warty wskazuje na jej napływ zwłaszcza wzdłuż lewobrzeżnej strefy, przy czym na wysokości Sieradza zaobserwować można boczne odgałęzienie (Przyrownica – Wola Łobudzka) wiodące przez dorzecza Neru i Bzury, z dużym nagromadzeniem stanowisk z *terra sigillata*. Prace na cmentarzysku Przyrownica, stan. 1 - Wola Łobudzka, stan. 1, woj. łódzkie, znajdującym się na wspomnianym odgałęzieniu, dostarczyły sporej ilości fragmentów *terra sigillata* z misek Drag. 37 z Rheinzabern i Westerdorf³⁶.

W górnej strefie Warty droga napływu ceramiki zaznaczająca się w dorzeczu Liswarty (źnaleziska *sigillata* na cmentarzyskach w Mokrej, stan. 1, Rybnie, stan. 1, zwłaszcza zaś w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie) ma połączenie z górnoodrzańskim głównym odcinkiem szlaku bursztynowego. Z kolei przenikanie nielicznej *sigillata* w strefę Widawki wiązać można z połączeniami wspomnianej już strefy Liswarty lub międzyrzecza górnej Warty-Pilicy (źnaleziska na cmentarzyskach w Drochlinie, stan. 1, Raczkowicach, stan. 3, woj. śląskie) a małopolskim skupiskiem tego importu w okolicach Krakowa.

Tak znaczne nagromadzenie *terra sigillata* zwłaszcza wzdłuż lewobrzeżnego południkowego odcinka Warty jest efektem funkcjonowania nadwarciańskiego odgałęzienia szlaku bursztynowego mającego połączenia z Kujawami oraz wspomnianym wschodnim odcinkiem idącym przez Mazowsze. Polska środkowa wyróżnia się szczególnie dużym nagromadzeniem tej importowanej ceramiki,

---

³⁶ M. Jażdżewska, L. Ty s z l e r, *Ślady kontaktów handlowych z Imperium rzymskim na cmentarzysku kultury przeworskiej w Przyrodnicy, stanowisko 1, gm. Wodzierady, woj. Sieradz*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 1994, t. 9, s. 69-79; L. Ty s z l e r, *Terra sigillata na ziemiach...*, cz. II, s. 81-83, 98-99; M. O l ę d z k i (2004, *Wstępna analiza materiałów z cmentarzyska kultury przeworskiej w Woli Łobudzkiej (= Przyrownica stanowisko 1), woj. łódzkie. Badania ratownicze Marii Jażdżewskiej w latach 1965-1966 i 1972-1973*, [w:] *Kultura przeworska. Odkrycia-interpretacje-hipotezy*, red. M. O l ę d z k i, J. Skowron, Łódź 2004, s. 290. Przy tym autor (idem, *Wstępna analiza...*, s. 283, przyp. 4) słusznie wskazuje na konieczność traktowania jako jedno stanowiska Przyrownica, stan. 1-Wola Łobudzka, stan. 1, badanego przez dwoje badaczy i funkcjonującego dotychczas w literaturze jako dwa oddzielne (m.in. oddzielnie wymienione przez L. Ty s z l e r (*Terra sigillata na ziemiach...*, 1999, cz. I, II).

zwłaszcza w międzyrzeczu Proсны i Warty oraz w dorzeczu Neru i Bzury, na tle obszaru zasiedlenia kultury przeworskiej³⁷.

Przeгляд warsztatów atrybuowanej ceramiki daje możliwość powiązania jej z wyróżnionymi dla obszarów na północ od środkowego Dunaju falami napływu ceramiki *terra sigillata*³⁸. Najwcześniejsze nieliczne znaleziska Albuciusa z Lezoux (?) (Charłupia Mała), Cerialisa I z Rheinzabern (Krajanka) przedostawały się w nadwarciański region około połowy II w., a przed wojnami markomańskimi (3 fala). Wczesny handel wyrobami z warsztatów kręgu Cerialisów (I, IV, V?) z Rheinzabern potwierdzają materiały z warstw pożarowych (n.p. Salla, Arrabona) z około 170 r. powstałych w czasie wyprawy Markomanów na Aquileję³⁹. Miskę Cerialisa B z Rheinzabern rozpoznano w drewniano-ziemnym kasztelu w I•y (Celamantia) stanowiącym przyczółek obozu Brigetio, w warstwach zniszczeń ze 178 r. powstałych przypuszczalnie przed *expeditio Germanica secunda*⁴⁰.

Największy napływ *terra sigillata* przypada na czas po wojnach markomańskich, pod koniec II w. i w ciągu 1 tercji III w. (4 fala). Fragmenty naczyńia Mammilianusa z Rheinzabern z grobu kurhanowego w Przywozie ze schyłku fazy B2/C1 okresu rzymskiego stanowią znakomity przyczynek wczesnego odnowienia kontaktów z naddunajskimi ośrodkami dystrybucji rzymskich produktów przemysłowych na nadwarciańskim szlaku już pod koniec II w.⁴¹ Z falą tą napływały naczynia z Rheinzabern garncarzy Comitalisa VI (Konopnica), Mammilianusa (Przywóz, Konopnica), Juliusa I, (Rychłocice), Primitivusa I, IV (Konopnica, Rychłocice, Walków), z Westerndorf garncarza Comitalisa (Konopnica, Niechmiorów Mała Wieś) i Heleniusa (Rychłocice), z Pfaffenhofen Heleniusa (Konopnica, Ludwików). Po napałach germańskich plemion na germańsko-retyjski limes w latach 233/244 następuje załamanie produkcji w ośrodkach wytwarzających naczynia *terra sigillata* w Rheinzabern, Pfaffenhofen, czy też ich upadek w Westerndorf. Schyłkowa fala przedostawania się tego importu na północ od środkowego Dunaju przypadająca na czas po 233 r. trwała do około poł. III w. (5 fala) zaznacza się obecnością wyrobów Juliusa I-Julianusa, Victora II-Januco z Rhe-

³⁷ L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, mapa 1 i n.

³⁸ L. Tyszler, *Observations sur les structure et les étapes d'affluence des vases en terre sigillée au Nord du Danube. Pologne, Moravie, Slovaquie, Société Français d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Fribourg, [Marseille] 1999, s. 344-345.*

³⁹ D. Gable, *Über die Aussagekraft der Terra Sigillata-Funde bezüglich der Zerstörungen in den Provinzen, [w:] Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, red. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner, VI. *Internationales Symposium – Grundprobleme der Frühgeschichte Entwicklung im nördlichen – Wien 23-26, November 1993, Brno, s. 355, 365 tab. 1.*

⁴⁰ D. Gable, *op. cit.*, s. 358, 365.

⁴¹ L. Tyszler, *Terra sigillata na ziemiach ...*, cz. I, s. 48-49; 1999a, s. 345.

inzabern (Konopnica, Rychłocice, Ludwików) oraz Dicanusa, w stylu Heleniusa-Dicanusa z Pfaffenhofen (Konopnica, Rychłocice, Niechmirów Mała Wieś). W zasadzie zamykają one handel tą importowaną ceramiką.

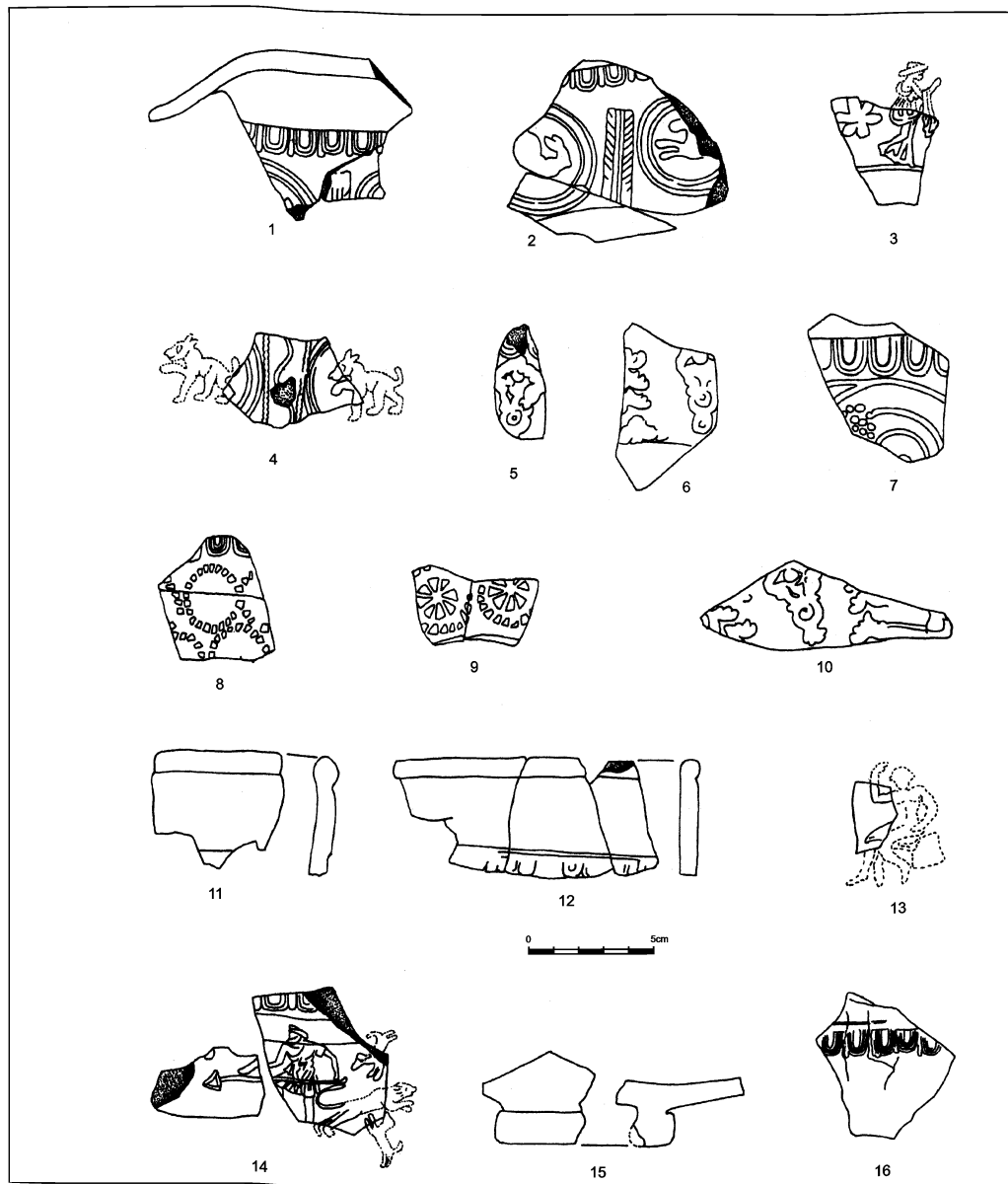
Nadwarciański szlak handlowy, mający połączenia z Kujawami oraz środkowopolsko-mazowieckim odgałęzieniem, czynny był zatem przed wojnami markomańskimi (jakkolwiek w niewielkim jeszcze stopniu) do około połowy III w., ze szczególnym nasileniem kontaktów wymiennych za panowania Sewerów.

Znajdowane w większości jako wyposażenie w grobach na cmentarzyskach *terra sigillata* funkcjonowały w sferze *sacrum*, co jest zjawiskiem typowym dla ziem polskich. Z analizy wyposażenia pochówków zawierających *sigillata* na cmentarzysku w Konopnicy wynika, że nie wyróżniały się one w sposób szczególny bogactwem wyposażenia na tle pozostałych⁴². Formą i bogactwem wyposażenia wyróżnia się natomiast pochówek kurhanowy w Przywozie z fazy B2/C1 (schyłek II w.) wskazujący na wysoką pozycję społeczną pochowanej tam zmarłej. O ile mniej liczne naczynia *sigillata* znajdujące w fazie B2/C1 (160-200) okresu rzymskiego związane są często z bogatymi grobami (np. z grobem książęcym w Witaszewicach, stan. 1, woj. łódzkie), to za panowania Sewerów (192-235) w młodszej części fazy C1a (160-230) stały się one szerzej dostępne uboższym warstwom społecznym. Przy tym nie można wykluczać, że te cenne importowane naczynia mogły być dzielone pomiędzy zmarłych jak na to wskazują znaleziska z Konopnicy, jakkolwiek problem ten nie jest jeszcze dostatecznie udokumentowany⁴³.

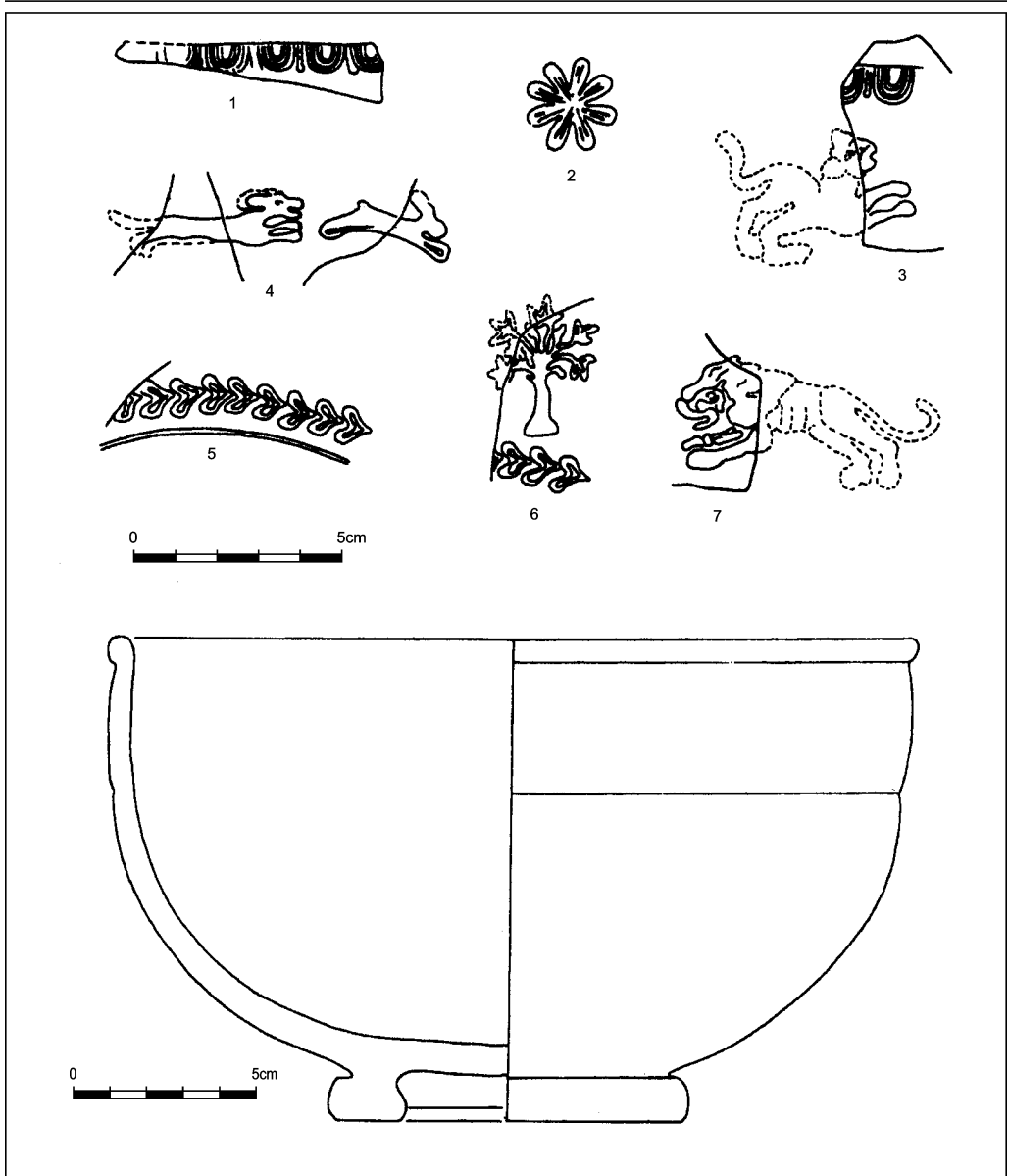
Niniejszy artykuł omawia jedną z kategorii prowincjonalnorzymskiej ceramiki stołowej stosunkowo łatwej do wydzielenia ze względu na technologię wykonania (polewa, reliefowy ornament), w porównaniu z innymi importowanymi naczyniami. Znacznie natomiast trudniej przedstawia się kwestia atrybuowania misek, które zgodnie z obowiązującym w kulturze przeworskiej rytuałem podlegały zabiegom intencjonalnego tłuczenia i rzucania na stos pogrzebowy. Znajdowane w kontekście sepulkralnym, rzadko natomiast na osadach, nie dają dostatecznych podstaw określenia recepcji rzymskich zwyczajów biesiadnych w omawianej nadwarciańskiej strefie.

⁴² L. Ty s z l e r, *Terra sigillata z cmentarzyska ...*, s. 98, tab. 5, 6, 7.

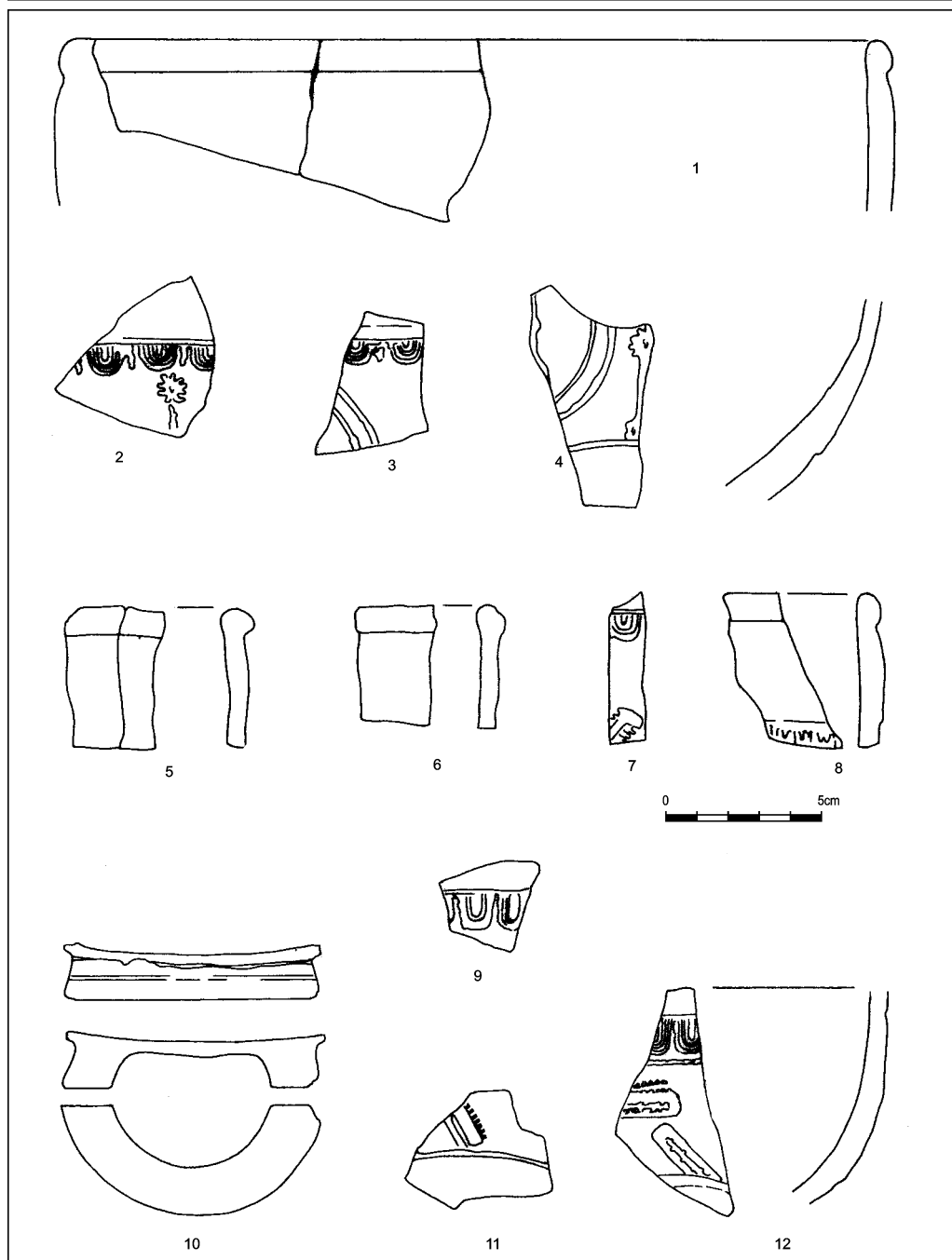
⁴³ Tamże, s. 95, tab. 4.

Rycina 1. *Konopnica, gm. loco, stan. 7.* 1-2. Fragmenty misy Drag. 37 Comitalisa VI z Rheinzabern, 3. Fragment Drag. 37 Victora II – Januco z Rheinzabern, 4 - Fragment Drag. 37 Comitalisa VI z Rheinzabern, 5-6. Fragmenty Drag. 37 Primitivusa IV z Rheinzabern, 7. Fragment Drag. 37 Mammilianusa z Rheinzabern, 8-9 - Fragmenty Drag. 37 kręgu Heleniusa-Dicanusa z Pfaffenhofen, 11-12, 14-15. Fragmenty misy Drag. 37 Comitalisa z Westerndorf; *Walków, gm. Konopnica, stan. 3.* 10. Fragment Drag. 37 Primitivusa IV z Rheinzabern; *Charłupia Mała Wieś, gm. Sieradz, stan. 2 (8).* 13. Fragment Drag. 37 Albuciusa (?) z Lezoux. *Kuców, gm. Kleszczów.* 16. Fragment Drag. 37 garncarza (grupa IIa) z Rheinzabern.

Rycina 2. Krajanka, gm. Wieluń, stan. 1. Zrekonstruowana misa Drag. 37 Cerialisa I z Rheinzabern.

Rycina 3. Kolonia Rychlocice, gm. Konopnica, stan. 1. 1-4. Fragmenty miski Juliusa I z Rheinzabern (luźno znalezione). 5-12. Fragmenty (dwóch) misek Drag. 37 Heleniusa z Westerndorf (8-11 z grobu 10; 5-7 i 12 luźno znalezione).